

OSV SÖZ SIRASI PROTOTİPİK MODEL KİMİ

Bu məqalədə, OSV (Object-Subject-Verb) cümlə quruluşunu və bu strukturun dilin sintaktik analizindəki rolunu araşdırılır. Məqalənin əsas məqsədi, OSV sözsirasının prototipik model kimi necə qəbul edildiyini və bunun dil strukturlarında necə tətbiq olunduğunu izah etməkdir. Ənənəvi olaraq, dillər çox zaman SVO (Subject-Verb-Object) və ya SOV (Subject-Object-Verb) kimi cümlə strukturlarını istifadə etsələr də, OSV strukturunun xüsusilə bəzi dillərdə (məsələn, bəzi yerli dillər və ya xüsusi dil tədqiqatları) daha nadir və fərqli bir xüsusiyyət olaraq ortaya çıxdığı qeyd olunur.

Məqalədə OSV strukturunun tətbiqi dilin sintaksisində və semantik analizində necə əks olunduğu, xüsusən də cümlənin vurğusu, tərkibin ağırlıq paylanması və obyektin önə çıxarılması mövzuları müzakirə edilir. Ayrıca, bu strukturun təbii dil işlərində istifadəsi (məsələn, tərcümə sistemləri və ya dil modellərində) xüsusilə vurğulanır.

Son olaraq, OSV sözsirasının prototipik model olaraq daha geniş bir dil növü olan SVO və SOV strukturları ilə müqayisə edildiyi, bunun dilin inkişafında və anlayışında vacib bir rol oynadığı qeyd olunur.

Açar sözlər: Prototip, söz, sıra, dəyişmə, genetik.

Giriş

Dünya dillərində söz sırası tədqiq edilərkən sözlərin cümlə daxilində necə yerləşməsi ardıcılığı öyrənilir. Söz sırası işarədir cümlə üzvlərinin məqsədyönlü düzülüşüdür; onun, yəni söz sırasının formalaşması və fəaliyyəti hər hansı bir dilin müvafiq qaydaları əsasında mümkün olur. Söz sırası özü-özlüyündə cümlədə veriləcək informasiyanı deyil, onun cümlə kontekstində verilmə üsulunu nümayiş etdirir. Yəni söz sırası modeli fikri ifadə-modelidir. Dünya dillərində sözsirasını öyrənən dilçiləri çox işləyən altı söz sırası modelini müəyyənləşdirmişlər. Həmin modellər ancaq cümlə konstruksiyasında daşdığı fikrə görə mənalandırılır. Məsələn, ondadır ki, bəzən bir dildə bir neçə söz sırası modeli özünü göstərə bilər. Lakin onlardan bəziləri prototip xüsusiyyətlərin daşıyıcısı olsa da, digəri törəmə faktoru olaraq müəyyən qədər də aktivliyini qoruyub saxlayır. Məsələn, müasir ingilis dilində prototip söz sırası SVO dur, yəni mübtədə fel və tamamlıqdan öndə gəlir. Bununla belə bəzən OSV (tamamlığın mübtədədən və feldən önə çıxması) modelinə də rast gəlinir. Qeyd edək ki, Hixkaryana dilində (Braziliya ərazisində) OSV söz sırası prototipik bir modeldir. Bu dildə az sayd insandanıssa da, dil faktı olaraq mövcuddur.

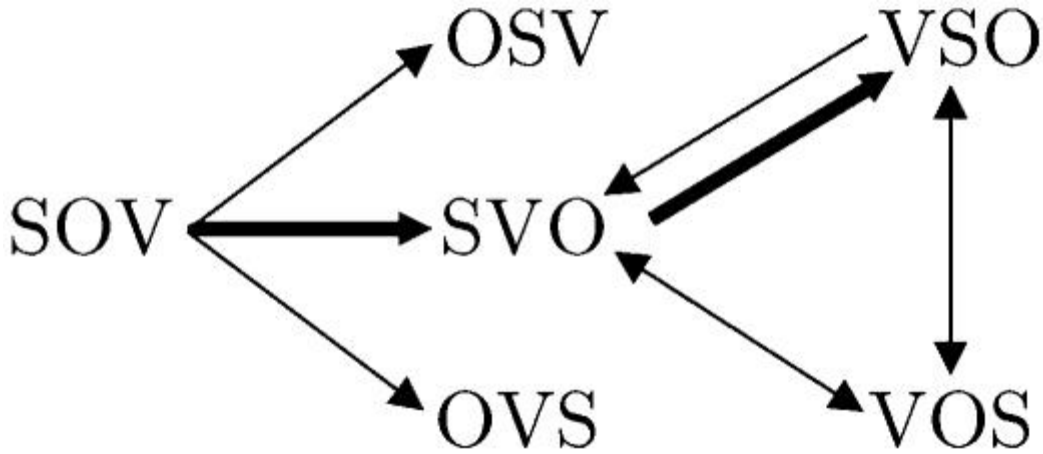
Əsas təhlil

Dünya dillərinin bəzilərində, məsələn, latın və fin dillərində prototipik söz sırası yoxdur; belə dillərdə sintaktik quruluş çevik hesab olunur. Onlarda söz sırası üzrə tədqiqatlar aparılarkən belə bir suallar ilə rastlaşılır. Nəyə görə mübtədə ilə başlayan söz sırası daha üstünlük təşkil edir? Fransız dilində belə bir maraqlı fakt vardır ki, bu dildə söz sırası SVO-dur. Lakin müəyyən şəraitdə SOV (yəni mübtədə tamamlıq və feldən önə çıxır) olur.

Dillər üzrə üzrə aparılan bu tipli tədqiqatlar göstərir ki bütün dillərdə prototip üzrə oxşarlıqlar özünü göstərir. Bu fakta nəzərən nəzəri dilçilik də elə bir fikir meydana gəlmişdir ki, bütün dillər bir dildən törəmişdir. Elə isə belə güman etmək olar ki, dünya dilləri üzrə söz sırası bir prototipdən paylanmış və müasir dövrümüzdə onun əlamətləri müxtəlif dəyişikliklərlə qorunub saxlanmışdır. Məsələn, belə güman olunur ki, ilk insanların dilində söz sırası SOV olmuşdur. Ondan sonra SVO yaranmış və SVO-dan isə VSO və VOS yaranmışdır. MirrayGell-Mann və Merrit Ruhlen belə hesab edirlər ki, OVS və OSV birbaşa SOV-dan gəlir (4). Müəlliflər bu faktı qeyd olunan dillərdəki söz sırasının məntiqi –linqvistik əsasını öyrənmək üçün həmin

dildaşıyıcılarının genetik, arxeoloji və linqvistik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla kompleks yanaşma metodu əsasında öyrənməyi qarşılıqlı məqsəd qoyurlar. Onlar “Ağıllı insanlar”ın düşüncə tərzini yüksək ehtimal əsasında təsəvvürə gətirərək söz sırasının mümkün variantını müəyyənləşdirirlər. Problem ondadır ki, bu məntiq əsasında dünya dillərində söz sırası əksəriyyəti bu kontekstdə onların güman etdikləri fərziyyəni doğruldu. Həmin fərziyyə əsasında “Adam” “öldürdü” “ayını” strukturu (SVO) real fakt kimi özünü göstərir. Yuxarıda müraciət etdiyimiz müəlliflər bu faktdan çıxış edərək dünya dillərindəki söz sırası ilə bağlı inandırıcı mülahizələr irəli sürürlər. Məsələn, rus dilində sərbəst söz sırasından danışarkən subyekt və obyektin sintaktik funksiyasının isimdə qeyd olunması haqqında danışılan altı söz sırasının özünü göstərməsinə imkan verir. Buna baxmayaraq, dilin də əsas söz sırası SVO-dur. Eləcə də bir sıra amillər, yəni praqmatika, xüsusi vurğu da bu aspektdə mühüm rol oynayır. Yəni digər sözsırasına da ehtiyac hiss olunur.

Dünya dillərində SOV-dan VSO-ya keçid daha söz sırası prototipinin yayılması kimi mümkün gedirdir. Söz sırasının proqresiyası aşağıdakı kimi müəyyənləşdirirlər.

(4).

Yuxarıdakı şəkildə SOV-SVO iki istiqamətdə :VSO və VOS üzrə inkişaf etdiyi güman olunur. Digər bir məsələ, bizi marqlandıran OVS söz sırası SVO ilə yanaşı olaraq mövcud olmuş (OVS, OSV) iki söz sırasından biridir. Sonra onlar dünya dillərində söz sırasının paylanmasına aşağıdakı kimi təsvir etmişlər: SOV/SVO və sonra SVO/VSO-dur. Beşdən sonra gözlənilmədiyini VSO/VOS, SVO/VOS, SOV/OVS və SOV/OSV yayılması baş vermişdir.

T.Givonun vaxtilə irəli sürdüyü dünya dillərinin bir prototip söz sırasından törəndiyi ehtimalı bu günkü tədqiqatlarda özünü doğruldu (3:271-309). Sonra Murray Gell-Mann və Merrit Ruhlen Givonun bu istiqamətdəki tədqiqatları ilə razılıqlaşaraq yazırdılar: “Givon 30 il əvvəl qeyd etdi ki, dünya dil ailələrinin əksəriyyəti ya bugün əsasən SOV-dir, ya da əyani şəkildə SOV olan daha əvvəlki mərhələdən, ən azı 7000 və ya 8000 il əvvəldən yaranmışdır ki, bu da o zamanlar müqayisəliliyin mümkün həddi hesab olunurdu. Givon daha sona təklif etdi ki, bütün və ya ən çox təsdiqlənmiş dillərdən qaynaqlanan original bir dildə mütləq SOV söz sırası, dilmənimsənilməsində tapılan sıranın təkrar olaraq - tək cümlədən çox müddətli diskursa - təkrarlanacaq və o, bu əcdad dili ilə köhnə söz ailələrinin eramın 800-ci əsri arasındakı məlum intervalda, əsasən, SOV qalacağını nəzərdə tutdu.. Nəhayət, o, sintaktik dəyişikliyin demək olar ki, yalnız SOV > VSO > SVO olduğunu təklif etdi. Bizim məlumatlarımız Givonun bütün fərziyyələrini tam dəstəkləyir, SOV- un sürüşmə nəticəsində SOV və VSO VSO olması istisna olmaqla. Aydın ki, bir söz sırasını tədricən digərinə dəyişən dəqiq diaxronik proseslər, xüsusən də dillərarası nöqtəyi-nəzərdən əlavə

araşdırma tələb edir” (4). Məsələnin digər tərəfi ondan ibarətdir ki, OSV söz sırasının nadir hal olduğu, eləcə də həmin söz sırasının SOV-dan törəndiyi bütün tədqiqatlarda özünü göstərir. Gell-Mann və M.Ruhlen dünya dillərində OSV söz sırası problem ilə bağlı DC.Derbişir, GK.Pullumun tədqiqatlarına əsaslanaraq aşağıdakı mülahizələrini bölüşür:

“...həmçinin iki nadir söz sırasının, OVS və OSV-nin birbaşa SOV-dan törədiyini təklif edir, çünki məsələn, Paezan, Andean, Makro-Tucanoan, Macro-Carib və Macro-Ge ailələrində OVS və ya OSV söz sırasına malik olanları stisna olmaqla, demək olar ki, bütün dillər SOV-dur. Bu xarici sübuta əlavə olaraq, OVS və ya OSV söz sırası ilə ayrı-ayrı dillərin təhlili tez-tez göstərir ki, SOV bu dillərdə, bəzən xüsusi sintaktik konstruksiyalarda, bəzən OVS və ya OSV ilə demək olar ki, sərbəst variasiyada alternativə söz sırasıdır(2,30,47). Məsələn, Carib ailəsində, Hixkaryana - bəlkə də ən məşhur OVS dili - yeganə əhəmiyyətli variant sırası kimi SOV-a malikdir və eyni ailədə Apalai SOV-a nisbətən OVS-a bir qədər üstünlük verilir və Bacairi OVS-ə çevrilmək yolunda ya OVS dilidir, ya da SOV dilidir. Ge ailəsində Chavante OSV, lakin digər Ge dilləri SOV; vəTupi ailəsində Urubu OSV-dir, lakin əsas variant kimi SOV-a malikdir. Bütün bunlar onugöstərir ki, son dərəcə nadir olan iki söz sırası SOV söz sırasının birbaşa mutasiyalarıdır. Amerin dilindən kənar da tapılan digər OSV və ya OVS nümunələri SOV ilə oxşar şəkildə əlaqələndirilir”(4:10-20). Derbeşir D.C və Pullum G.K. 1979 -cu ildəki məqaləsində (3,20). Mamvu dilindəki söz sırasından danışarkən Ruhlenin ədqiqatlarına müraciət etmiş və son tədqiqatlarında da bunu qeyd etmişdir. Onun qeydinə görə, Braziliya Amazon bölgəsi xaricində heç bir yerdə məlum OSV dilləri yoxdur(3). Müəlliflər məqalənin sonunda belə nəticəyə gəlirlər ki, bu kiçik məqalədə OVS və OSV söz sırası ilə bağlı fikirləri yekunlaşdırmaq və nəticə çıxartmaq mümkün deyil. Onun fikrincə, hələ də mübahisəli qalan məsələlər vardır. Xüsusilə OSV dilləri haqqında məlumat azlığı özünü göstərir. Digər tərəfdən OSV-a aid olan səkkiz dildən yeddisi Karib hövzəsinə aiddir. Sonra müəlliflər Schwartz-a (1971: 160)-a istinad edərək fel başlanğıc, fel -son söz sırası modelləri ilə bağlı mülahizələri izah olunmuşdur. VSO dillərində fel öndədir, SOV –da isə sondadır. SOV-larda həmişə isimdən əvvəl bir cümlə var. VSO dilləri həmişə SVO alternativini ilə rastlaşır, yəni mümkün işlənmə alternativini kimi mövcud olur.

Onların ikinci qeydi ondan ibarətdir ki, bu məqalədə müzakirə olunan areal klaster dilləridir. Artıq dediyimiz kimi, Cənubi Amerikadan başqa qitələrin dillərində obyekt əsaslı söz sırasına dair heç bir aydın dəlil yoxdur. Obyektlə başlayan məlum dillər əslində hamısı Amazona axan ərazi ilə üst-üstə düşən ciddi məhdud coğrafi bölgədən götürülüb. Qviana dağlıq ərazilərini, Braziliyanın şərqiindən Belemə və cənubdan Braziliyaya, Kolumbiyanın cənub-şərqiinin bir hissəsinə və Orinokodan cənubda yerləşən Venesuelaya daxil olan əraziləri əhatə edir.

Əsas sıra kimi OVS olan Karib dillərinin stilistik olaraq daha əvvəl qammatikləşdiyini, lakin mövzu postskriptinin tez-tez istifadə olunan variantını fərz etsək, OVS dil sinfinin diaxronik inkişafının kifayət qədər ağılabatan inkişaf xəttini görürük.

Bu məsələnin həllində bu ərazidə yaşayan əhəlinin demoqrafik hesabının dəyişməsi də əsas şərtlərdən biridir. Braziliya hinduları 1500-cü ildə indikindən çox olmuşdur.

OSV söz sırasında cümlənin obyektini həm cümlənin mübtədasından subyektindən, həm də feldən əvvəl gəlir. Xavante, Apurina və Amazon dillərində aktuallaşmadan işlənilir. Bəzi dillərdə isə vurğu və ya diqqətə çatdırmaq üçün prototip söz sırasından kənara çıxaraq daha çox *üslubi* səciyyə daşıyır. Adətən , ingilis, ivrit, çin və fin və türk dillərində tamalığınönə çıxması nəticəsində yaranan inversiyacümlənin hər hansı bir üzvünü aktuallaşdırma məqsədilə işlənilir.

OSV –dan istifadə edən dillərin əksəriyyəti Xavante, Jamamadi, Apurinã, Warao, Kayabí və Nadëb kimi Amazon dilləridir (5).. Apurinadan bir nümunə:

Anana pineapple *nota* IapafetchI fetch a pineapple

Anana ananas nota? Mən apa gətirirəm (OSV). Mən ananas gətirirəm (SOV).

İngilis dili tamamlıq obyekt-şərh strukturundan istifadə edir, lakin bu istifadə edilmədikdə onun standart söz sırası OSV-də ola bilər:

That car we bought at least five years ago. The other one we only bought last year
(O **avtomobil**, ən azı beş il əvvəl **biz aldığımız** (OSV). Digərini yalnız keçən il almışıq).

Macar dilində OSV aktuallaşma nəticəsi kimi ortaya çıxır:

A szócikketén szerkesztettem = Məqaləni /Mən/redaktə etdim (Məqaləni redaktə edən başqası deyil, **mənəm**.) (5).

Müasir türk dilində aktuallaşan "əlmanı mən yedim" (OSV) strukturu işin mən üzərində vurğulanması ilə baş verir. Və ya:

Azərbaycan dilində "Almanı mən yedim" aktual üzvlənmə kontekstində OSV strukturu meydana çıxır.

Koreya və Yapon dillərində az da olsa, SOV var, lakin onlar mövzu baxımından əhəmiyyətli dillər olduğundan, obyekt aktuallaşdırıldıqda onlar tez-tez OSV kimi görünür.

Nəticə

Göstərilən faktlar bir daha onu deməyə imkan verir ki, tamamlığın mübtədə və feldən önə çıxması ilə səciyyələnən OSV söz sırasının bir prototip model kimi kompleks yanaşma əsasında öyrənilməsi bir çox tarixi, etnoqrafik və arxeoloji və linqvistik faktlara əsaslanaraq bu modeldə olan söz sırasının diaxron tədqiqi bir sıra real nəticələrə gətirib çıxartsa da, yenə də mübahisəli problemlər vardır. Biz bu başlıq altında OSV söz sırasının törəməsi və yayılma coğrafiyasını göstərdik.

Eyni zamanda, maraqlıdır ki, bu prototip model bəzi digər dillərdə (məsələn, ingilis, koreya, yapon və türk dillərində) inversiya kimi qəbul olunur. Bu dillərdə prototipik modeldən sapma, yəni tamamlığın mübtədan önə çıxması ənənəvi funksional mahiyyət daşıyaraq cümlədə və mətnə aktuallaşmaya xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bengtson JD., M Ruhlen *On the Origin of Languages*, ed M Ruhlen (Stanford Univ Press, Stanford, CA), pp. 277–336 (1994).
2. Derbyshire, Desmond C. and Pullam, Geoffrey K. (1979) "Object initial languages," *Work Papers of the Summer Institute of Linguistics, University of North Dakota Session: 1979*. Vol. 23, Article 2 p:10-20.
3. Givón T. *On Understanding Grammar*. New York: Academic; 1979. pp. 271–309.
4. MurrayGell-Mann, Merritt Ruhlen. *The origin and evolution of word order*. PNAS [:https://www.pnas.org](https://www.pnas.org) > doi
5. Object–subject–verb word order. Wikipedia <https://en.wikipedia.org> > O...

**Odlar Yurdu Universiteti
E-mail: gxb._1986@mail.ru*

Gülzar Xəlilova

OSV WORD ORDER AS A PROTOTYPICAL MODEL

This article examines the OSV (Object-Subject-Verb) sentence structure and its role in syntactic analysis of language. The main objective of the article is to explain how OSV word order

is accepted as a prototypical model and how it is applied in linguistic structures. Traditionally, languages often use sentence structures such as SVO (Subject-Verb-Object) or SOV (Subject-Object-Verb), but the OSV structure appears as a rarer and more distinct feature, particularly in some languages (e.g., some indigenous languages or specific linguistic studies).

The article discusses how the application of the OSV structure is reflected in syntactic and semantic analysis, especially in terms of sentence emphasis, weight distribution, and the prominence of the object. Additionally, the use of this structure in natural language tasks (e.g., translation systems or language models) is emphasized.

Finally, it is noted that the OSV word order, as a prototypical model, is compared to the more widely used sentence types like SVO and SOV, playing an important role in the development and understanding of language.

Keywords: *Prototype, word, order, change, genetic.*

Гюльнар Халилова

OSV СТРОКА СЛОВ КАК ПРОТОТИПИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ

В данной статье рассматривается структура предложения OSV (Object-Subject-Verb) и её роль в синтаксическом анализе языка. Основная цель статьи — объяснить, как структура OSV воспринимается как прототипическая модель и как она применяется в языковых структурах. Традиционно в языках чаще используются структуры SVO (Subject-Verb-Object) или SOV (Subject-Object-Verb), однако структура OSV возникает как более редкая и специфическая особенность, особенно в некоторых языках (например, в некоторых местных языках или в специализированных лингвистических исследованиях).

В статье также обсуждается, как применение структуры OSV отражается в синтаксическом и семантическом анализе языка, особенно в вопросах акцента в предложении, распределении тяжести компонентов и выделении объекта. Кроме того, акцентируется внимание на использовании данной структуры в естественных языковых задачах (например, в системах перевода или языковых моделях).

Наконец, подчеркивается, что структура OSV, как прототипическая модель, сравнивается с более широкими типами языка, такими как SVO и SOV, и играет важную роль в развитии и понимании языка.

Ключевые слова: *Прототип, слово, порядок, изменение, генетический.*

AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 11.04.2025

Son daxilolma tarixi:08.05.2025